

ТАМАРА УСАТЕНКО
Інститут педагогічної освіти
і освіти дорослих НАПН України
м. Київ

ГАЛИНА УСАТЕНКО
Інститут філології Київського національного
університету імені Т.Г. Шевченка
м. Київ

КОРДОЦЕНТРИЧНІ МОТИВИ У ПРОФЕСІЙНО- ПЕДАГОГІЧНИХ ОБРІЯХ

Людина завжди була головним чинником прогресу, від неї залежав і сьогодні ще більше залежить цивілізаційний поступ; «і як тільки виникала духовна, антропологічна, культурна криза, яка заповнювала культурний простір, супроти неї формувалася нова духовна сила, що утворювала новий соціокультурний простір і заповнювала його системою нових цінностей.

Найбільш яскравий приклад – християнство, яке своєю духовною енергією заповнило споживацьку бездуховність Римської імперії: так само – наука Нового часу і пошук нею об'єктивної істини, достовірного знання про природу. З XVII ст. наука стала визначальним фактором цивілізаційного життя. ...сьогодні „приходить творча особистість”. Не „просто людина”, а саме особистість, яка і може виступати активним суб'єктом соціально-історичного процесу»¹.

Проблема особистості, що стає провідною в освітньому просторі, – це проблема нових смислів, породжених комп'ютеризацією, глобалізацією, транскulturурою, постмодернізмом тощо. Нововведення спонукають до всебічного вивчення людини на основі інтеграції різних наук, споріднених із педагогікою: психології, естетики, етики, філософії, соціології, культурології. Нововведення спонукають також до актуалізації проблем духовного розвитку особистості, що становить собою специфічно людську якість, яка характеризується усвідомленням загальної єдності й зумовлює прагнення людини до гармонії внутрішнього і зовнішнього світу, спрямовує особи-

¹ Кремень В.Г. Трансформація особистості в освітньому просторі сучасної цивілізації / В.Г. Кремень // Професійна освіта: педагогіка і психологія / за ред. Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало. – Ченстохово. – К., 2009. – С. 15–25.

стість до реалізації у власному житті ідеалів Краси, Добра та Істини»². Для сучасності характерним є також переосмислення ключових засад модерних класичних установ щодо людини: тіла, світу, духу, долі, цінностей, суб'єкта, особистості тощо. Необхідність урахувати інтерпретацію в минулому, зумовлена тим, що на периферію філософських, наукових розмислів було витіснено або й зовсім ігнорувався життєвий світ, який тепер все більше набуває теоретичної ваги. «Фактично поза дослідницькою увагою лишилися способи людського світовизначення, самоздійснення, ба більше – антропологічної визначеності індивіда»³.

Академік І.А. Зязюн зазначає, що методологічними принципами становлення антропологічної визначеності особистості є сукупність сучасних гуманістичних, акмеологічних, культурологічних, системно-цілісних, особистісно-діяльнісних підходів, а також морально-антропологічних принципів Г.С. Сковороди, ідеї культурно-історичного розвитку Л.С. Виготського, естетико-філософської теорії О.Ф. Лосева⁴. Якщо тривалий час гуманітарне знання про людину загалом намагалось вирішити питання про те, як повинно бути налаштоване людське життя і відповідно до цього якою повинна бути людина, тепер пріоритетним є дослідження сутності людини, постійне відтворення людяності, торжество людського начала в стихії біологічного. Нині ми перебуваємо в полі всіх аспектів антропологічного (соціокультурного, економічного та інших вимірів). ХХІ ст. змінює пріоритет, окреслюючи тенденції переходу матеріальної сторони цивілізації до її духовної складової⁵.

Напевно, точно ми ніколи не знатимемо, яким чином людський дух з'єднаний з тілом. Чи знатимемо ми коли-небудь до кінця про суттєві відмінності душевних і духовних почуттів, про сутність чинників тіла, тілесності, про зв'язок людини і Всесвіту? «Скільки б ми не пізнавали людину та її творчу діяльність, – розмірковує С. Кримський, – у ній завжди залишається те, про що ми не відаємо і навіть не самоусвідомлюємо. Людина принципово не вичерпується, жодного конкретного моделювання не існує. Людська екзистенція – бездонна, невичерпна, меонічна, виявом чого і є таїна»⁶.

² Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості / Е.О. Помиткін. – [монографія]. – К.: Внутрішній світ, 2012. – 280 с. – С. 6.

³ Грабовський С. ХХ ст. та українська людина, виклики, відповіді / С. Грабовський. – К.: 2009. – 227 с. – С. 30.

⁴ Зязюн І.А. Діалектика особистісних цінностей та смислів у розвитку особистості / І.А. Зязюн // професійно-мистецька школа у системі національної освіти: матеріали Міжнарод. наук.-практ. Конф. 1–3 жовт. 2008 р. – Мала Білозерка Запорізької обл. – Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – С. 12–13.

⁵ Киселёв Г.С. Смыслы и ценности нового века // Вопросы философии. – 2006. – № 4. – С. 7.

⁶ Кримський С. Під сигнатурою Софії / С. Кримський. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 367 с. – С. 41.

«У пізнанні буття людина є зовсім особлива реальність, що не стоїть в одній шерензі з іншими реальностями. Людина не є подрібнена частка світу, у ній уміщено цілісну загадку й розгадку світу... В людині перетинаються всі кола буття»⁷, особлива реальність людини – серце. Ідея домінування «серця» (глибин людської духовності, т. зв. внутрішньої людини) над «головою» (формальним, логіко-раціональним мисленням) в європейській філософській думці відоме в термінології кордоцентризму.

Кордоцентризм від лат. *cor, cordes*: *cor* – 1) серце; 2) душа, дух; почуття, настрої, мужність; *corde*: 1) сердечно; 2) від усього серця, усім серцем; 3) розум; розсудливість, розважливість; 4) характер, натура⁸. Як свідчить семантика слів *cor, cordes*, ще в далекому латинському часі людський світ був подвоєний на чуттєвий (дух, душу) та раціональний (розум, розсудливість). В усіх історичних типах культури інтерпретація двоєння (почуття і розуму) є наскрізною, хоча має різний історичний, релігійний, соціальний, гносеологічний зміст. Настанови кордоцентризму спрямовані на самостворення людини в контекстах духу, долі, розуміння принципів духовності, емоціоналізму, національного менталітету. Кордоцентризм сприяє зникненню протиставлення науки й релігії, об'єднуючи вікові традиції, системи самовдосконалення, інформаційної свободи і різних релігійних поглядів. Кордоцентризм, закорінюючись у підсвідомому – в почутті, чуттєвості, дає їм раціональну опору. Внутрішня суперечність між почуттям і раціо, між розумом і вірою творить єдність людського життя. Справжня людина – в її внутрішньому світі. Людська сутність – чуттєвість і розсудливість у словах, діях, єдності її тілесних і душевних визначеностей, у зверненні до етико-правових і психологічних проблем людського буття. Концепт про внутрішню людину як духовну особистість є провідним у кордоцентризмі, що розкриває сутність людини.

Кордоцентричні інтенції охоплюють співзвучність української і західноєвропейської світоглядної свідомості. Європейська кордоцентрична ідея має своїм джерелом Святе Письмо. У Біблії бачимо посилення на серце як на своєрідний емоційно-етичний центр глибин людського духу, як морально-практичний «репрезент» «внутрішньої людини». «Любов Божа вилилася в наші серця Святим Духом, даним нам» [Послання св. Апостола Павла до римлян 5:4]. «Глибина серця», що доступна лише Богові, є сталий вислів Старого Завіту. І Новий Завіт переймає засіб вислову Старого, говорячи про «таємну людину серця». У молитвах до Господа нашого отця Вседержителя і сина Божого Господа нашого Ісуса Христа, в молитвах до Матері Божої і посланнях апостолів Петра, Павла та ін., у молитвах перед святим

⁷ Бердяев Н.А. Опыт парадоксальной этики / Н.А. Бердяев. – М.: ООО Изд-во АТС; Харьков: Фолио, 2003. – 701 с. – С. 84.

⁸ Латинско-русский словарь. Около 50000 слов. – Изд. 2-е перераб. и доп. – М.: Русский язык, 1976. – 1096 с. – С. 261.

Причастям широкий семантичний спектр концепту «серце» засвідчують сполучуваності з певною дією (дієсловами): *освятити серцем, просвітити очі сердечні; окропити в серці моєму росу благодаті твоєї, трепетом наповнюють серце, серце бесідує з тобою; любов Божя влилася в наші серця* та ін., а також сполучуваності з ознаками (прикметниками, іменниками): *чоловіколюбиве серце, чисте серце, розумні очі сердечні; начистоту серця; страх Твій у серці моєму; ясні радощі серця; просвіщення серця; окаянного мого серця; в ісповідуванні сердечнім; сокровенним серцем*.

У Біблії «серце» означає людську особливість у її цілості, джерело мудрості і глупости, доброти і злостивости, бажань і надій, фантазій і знання. Християнство відкрило нові можливості розвитку таких якостей людського життя, як любов, дружба, творчість, свобода, що обґрунтовується у вченні про безсмертну людську особистість, яка створена Богом за власним образом і подобою і яка прагне до поєднання зі своїм Творцем.

Середньовіччя піднесло людську особистість, але обмежило пізнання людиною як раціонального, так і містичного. Божественне людино могло досягнути лише в церкві. Отці Церкви практикували серце як справжнє осердя людини, основу її життя. Святоотцівський образ серця здавна ширився в Україні завдяки входу «умом у серце». У «Слові про Закон і Благодать» введення Християнства мислиться Іларіону як акт, здійснений князем не лише завдяки тому, що «засяяв разум в серці його», а й унаслідок того, що Володимир «забажав серцем і запалав духом», щоб йому та його землі стати християнином. Київський любомудр Кирило Туровський у «Сказанні про чернечий стан» діяльність розуму доповнює баченням «духовних очей». «Духовні» або «сердечні очі» – це пізнання серця, засадничене вірою в Бога та його обітницю. У Володимира Мономаха читаємо заклик вірувати «всім серцем и всією душею». У культі мовчання, репрезентованому в агіографічній спадщині Нестора, в творчості Феодосія Печерського здійснюється «сердечна» бесіда з Богом. Данило Заточник у своєму світському творі «Слово» визначає серце як істинне «Я людини».

Не лише в релігійних віруваннях, народній мудрості, а й у філософських пошуках, наукових осмисленнях (XVII – XVIII ст.) наскрізно проходить «загадка світу» – серце людини, багатогранна сутність якого подається у різних інтерпретаціях. Сакович Каллісіт, чернець ім'я Касіян – ректор Київської братської школи, філософ, богослов, проповідник, засновник київської поетичної школи у філософській праці «Арістотелівські проблеми, або Питання про природу людини», 1620 р., надрукованій польською мовою як підручник, писав: «Серце – це частина тіла, що має першорядне для життя... Аристотель називав серце «таким, що першим починає жити, а останнім помирає». У праці «Трактат про душу» (1625) К. Сакович писав, що «людське серце є власною оселею, де живе Бог, який читає й вивідує людські думки».

Про почування серця говорилося і в полемічних творах Ів. Вишенського, у творі «Зерцало богословія» К. Транквіліана-Ставровецького.

Проблеми морально-антропологічних принципів освіти, порушені Г.С. Сковородою, стосуються зустрічі наукового знання з вірою, що відбувається у філософії і пов'язується з почуттями, емоціями, які оцінюються навіть як шлях пізнання. Центральне місце у філософії Г.С. Сковороди посідала людина, яку мислитель розглядав як «внутрішню» і «зовнішню». «Говорячи про „внутрішню людину“, Г.С. Сковорода зазвичай послуговувався поняттям „серце“, яке можна трактувати як «невидиму природу» психічного життя. Слово «серце» зустрічається в його творах 1146 разів. Серце, як зазначав Дмитро Чижевський, є для Сковороди „корінь усього життя людини, вища сила, що стоїть поза межами й душі, й духа – шлях до «дійсної людини» веде через «переображення душі в духа, а духа – в серце». Його можна схарактеризувати і як думку, і як щось схоже на царину підсвідомого, і як найсвітлішу височінь, і як найтемнішу безодню»⁹.

Учення про серце Г.С. Сковороди є унікально-неповторним способом «бачення» світу, що властиве українській етнонаціональній спільноті. Його контекст охоплює історичні, культурологічні, педагогічні, літературно-художні, релігійні обшири, розкриваючи ступінь спорідненості, співзвучності з іншими народами. Антропологія Г. Сковороди ґрунтується на понятті «серця».

Серцецентричність Г. Сковороди на схилі барокової доби породила у літературі українського романтизму образ серця. У Т.Г. Шевченка-поета серце раз по раз виходить на передній край. У вірші «Чого мені тяжко, чого мені нудно...» щемлива розмова поета зі своїм серцем: «Чого мені тяжко, чого мені нудно, / Чого серце плаче, ридає, кричить, / Мов дитя голодне? Серце моє трудне, / Чого ти бажаєш, що в тебе болить? / Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш? / Засни, моє серце, навіки засни, / Невкриті, розбите – а люд нависний / Нехай скаженіє... Закрий, серце очі». Поет трактує серце як синонім душі, як невидиме єство людини, запоруку її справжнього життя. А ще серце постає в нього джерелом непідвладних розумові бажань і пристрастей: «Диво дивнее на світі / З тим серцем буває! / Увечері цурається, / Вранці забажає. / Та так тяжко забажає, / Що хоч на край світа / Шукать піде...» З одного боку воно бажає всього прекрасного, а з другого – приховує в собі якусь темну безодню. У творчості Т.Г. Шевченка серце належить до кола найважливіших виражальних засобів. Л. Ушкалов, аналізуючи широкий семантичний спектр образу серця, доводить, що «творчість Шевченка можна розглядати як яскравий вияв українського кордоцентризму. ...

⁹ Григорій Сковорода: Повна академічна збірка творів / за ред. проф. Леоніда Ушкалова. – Харків – Торонто: Майдан; Вид-во Канадського ін.-ту Українських студій, 2011. – 1400 с. – С. 26.

Образ серця Шевченко пов'язує з багатьма мотивами, зокрема сну, молитви, самоприниження, розмови з самим собою тощо.

Основними джерелами Шевченкової філософії серця слугує Біблія, звідки походять теми чистого серця, серця матері, Бога серцезнавця, святоотцівська традиція, що актуалізована такими пам'ятками українського богомислення XVII-XIII століть, як «Євхологійон» Петра Могили чи «Філокалія» Паїсія Величковського, католицька («Нове благочестя») і протестантська (материнство) релігійність, традиції українського бароко (книжна і народнописенна) та романтична ідеологія»¹⁰.

У поезії П. Куліш часто звертається до мотиву «пізнання серцем». Д. Чижевський¹¹, Є. Нахлік¹² у своїх дослідженнях відзначають, що П. Куліш розглядав людину як єдність внутрішнього і зовнішнього, як подвійне «єство душі, поверхні і глибини душевної. Цією глибиною є серце – таємне, невідоме нікому. У серці – помисли, думки людини, її переживання, прагнення до добра, відчуття Бога. У поняття серця П. Куліш вкладає глибинні пласти людини, її позасвідомий досвід, те, що винесене за межі розуму. Водночас серце виступає в Куліша і як національне самопочуття, національна душа, бо саме своїм «серцем» та його переконанням людина зв'язана з Україною, рідним краєм. Внутрішньому, тобто серцю за П. Кулішем, протистоїть зовнішнє, під яким він усвідомлював раціональне, голову. Якщо серцем людина тягнеться до свого (народу, культури, історії мови тощо), то головою – до чужого, до інших народів, їх культури, мов. Якщо голова бере верх над серцем, то вона забуває за своє, рідне, українське»¹³.

Філософ П. Юркевич, продовжуючи вчення про серце Г. Сковороди, сконцентрував увагу на метафізичній стороні людської сутності, що розгорнулася у філософію серця, чому й присвятив праці «Серце та його значення в духовному житті людини згідно з ученням слова Божого»; «Розум згідно з ученням Платона і досвід згідно з ученням Канта», «Ідея» та ін.¹⁴ Філософія серця П. Юркевича, хоча й не знайшла відгуку в сучасників, однак суттєво вплинула на концепцію всеєдності В. Соловйова, російського космізму, так звану російськомовну школу київського гуманізму (М. Бердяєва, Л. Шестова, В. Зеньковського та ін.). Згідно з Біблією, П. Юркевич

¹⁰ Ушкалов Л. «Філософія серця» Тараса Шевченка / Л. Ушкалов // Слово і час. – 2012. – № 9. 17–27 с. – С. 26, 27.

¹¹ Чижевський Д. П. О. Куліш – український філософ серця / Д. Чижевський // Філософські твори: у 4-х т., т. 2. – К., 2005. – С. 206–216.

¹² Нахлік Є. До верифікації концепції Д. Чижевського про кордо- і україноцентричний світогляд П. Куліша // ІУ Міжнародний конгрес україністів, Одеса, 26–29 серп. 1999 р. Літературознавство: доповіді та повідомлення. – К., 2000. Кн. 1. – С. 319–328.

¹³ Возняк С. Тенденція інтелектуалізму та раціоналізму в українській філософії / С. Возняк // Вісник Прикарпатського університету: філософські, психологічні науки. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 2. – С. 3–11.

¹⁴ Юркевич П. Вибране / П. Юркевич. – К., 1993. – 411 с.

розглядав серце як сховище, носія всіх тілесних сил та зосередження душевних і духовних рис людини, бо, на його думку, всі розумові здібності мають свою основу не в розумі, а в серці. Знання, якими б істинними вони не були, не мають сенсу, якщо перебувають у суперечності із внутрішнім, душевним станом людини, або з поривами його серця. І в цьому значенні серце виступає коренем велетенського дерева, збудованого нашим розумом. Відповідно розум виступає світлом, яке осяює не ним створений світ людського духу. І недаремно стверджують, що розум править, кермує, панує, але серце породжує¹⁵. Серце для Юркевича – це неподільна і проста, а отже, непідлегла раціональному пізнанню основа людської індивідуальності. Це єдність тілесної, душевної й духовної природи людини, джерело релігійності й етики.

Отже, «у науці домінувала концепція зовнішньої, біологічної і соціальної зумовленості людини не лише як індивіда, а й як особистості. Впливові внутрішньої духовно-психічної детермінації на розвиток унікальності й неповторності особистості не приділялося належної уваги»¹⁶. Сучасне гуманітарне знання протягом останніх десятиліть перебуває у стані інтенсивної зацікавленості сутністю людини, постійного відтворення людяності, торжества людського начала в стихії біологічного. Усе більшої теоретичної ваги набувають проблеми духу і душевності, тіла, тілесності, долі, цінностей, розуму і серця та ін.

Серед особливих реальностей людини, в якій уміщено цілісну загадку й розгадку світу, є серце – це щось питомо вартісне, глибинне, необхідне для пізнання і розуміння, про що говорив оповідач Шевченкової повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» (у цьому легко впізнати самого автора), «образование должно богатить, а не окрадывать сердце человеческое»¹⁷.

¹⁵ Більчук Н. Антропологічна філософія серця П.Д. Юркевича / Н. Більчук // Науковий вісник ХДПУ ім. Г. Сковороди. – Харків: ХДПУ, 1998. – Вип. I. – С. 73–77.

¹⁶ Зязюн І.А. Духовна еліта у суспільстві: інтелігентність і громадськість / І.А. Зязюн // Проблеми і перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. праць / за ред. Л. Товжнянського та О. Романовського. – Харків: НТУ «ХПІ», 2003. – Вип. 1(5). – С. 32–41. – С. 37.

¹⁷ Шевченко Тарас. Прогулка с удовольствием и не без морали / Тарас Шевченко. Твори в п'яти томах. – т. 4: Повісті. – К.: Дніпро. – 1978. – С. 241–285. – С. 251.

Тамара Усатенко, Галина. Усатенко

КОРДОЦЕНТРИЧНІ МОТИВИ В ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНИХ ОБРІЯХ

Резюме

Розкривається концепт кордоцентризму як внутрішня духовно-чуттєва сутність української ментальності у педагогічному аспекті з погляду філософських пошуків наукових осмислень релігійних вірувань.

Ключові слова: людина, серце, духовність, кордоцентризм, розум, педагогіка, освіта.

Tamara Usatienko, Galina Usatienko

MOTYWY KORDOCENTRYCZNE W PERSPEKTYWIE ZAWODOWO-PEDAGOGICZNEJ

Streszczenie

Rozważania autorek dotyczą idei kordocentryzmu jako wewnętrznej, duchowo-uczuciowej, podstawy ukraińskiej mentalności – z uwzględnieniem aspektu pedagogicznego i z perspektywy filozoficznych poszukiwań naukowych uzasadnień religijności wierzących.

Słowa kluczowe: człowiek, serce, duchowość, kordocentryzm, rozum, pedagogika, oświata.

Tamara Usatenko, Galina Usatenko

CORDOCENTRIC MOTIVES IN PROFESSIONAL AND EDUCATIONAL HORIZONS

Summary

The article reviews the concept «cordocentrism» as the inner essence of Ukrainian mentality in a pedagogical aspect in terms of philosophical quests, scientific comprehension, religious beliefs.

Keywords: man, heart, spirituality, cordocentrism, mind, pedagogics, education.